

Σπύρος Τρωιάνος, *Η ελληνική νομική γλώσσα. Γένεση και μορφολογική εξέλιξη της νομικής ορολογίας στη ρωμαϊκή Ανατολή*, Αθήνα-Κομοτηνή 2000, σσ. 119.

Στο βιβλίο αυτό του Σπύρου Τρωιάνου – ένα ακόμη αξιόλογο δείγμα της ακάματης συγγραφικής του δραστηριότητας – παρακολουθείται η γένεση και διαμόρφωση της ελληνικής νομικής γλώσσας και ορολογίας κατά τη διάρκεια των δώδεκα αιώνων της βυζαντινής περιόδου.

Η ρωμαϊκή αυτοκρατορία μετά τη διαίρεσή της σε ανατολικό και δυτικό τμήμα υπό δύο ηγεμόνες (395), αν και στο θεωρητικό πεδίο παρέμενε μία και αδιαίρετη (η ύπαρξη δύο ηγεμόνων δεν σήμαινε τον επίσημο χωρισμό σε δύο ανεξάρτητα τμήματα· πολλά εξωτερικά τεκμήρια έδειχναν το αδιαίρετο του κράτους)¹, στην πράξη ωστόσο υπήρχε βαθύ πολιτιστικό και γλωσσικό χάσμα ανάμεσα στα δύο τμήματα: στο δυτικό μιλιόταν η λατινική και συνεχιζόταν η πολιτιστική παράδοση της Ρώμης· στο ανατολικό ο συνδυαστικός γλωσσικός κρίκος ήταν η ελληνική γλώσσα και η ελληνιστική πολιτιστική παράδοση.

Η δυσκολία που γεννιόταν από τη χρήση διαφορετικού γλωσσικού οργάνου στα δύο τμήματα του κράτους ήταν ιδιαίτερα εμφανής στο χώρο του δικαίου, καθώς οι αυτοκρατορικοί νόμοι και τα έργα των κλασικών Ρωμαίων νομικών, δηλαδή οι πηγές του δικαίου, γραμμένα στη λατινική ήταν μη προσιτά στους ελληνόφωνους πληθυσμούς της Ανατολής. Οι προσπάθειες για τη «γεφύρωση του χάσματος», παρατηρεί ο συγγρ. στον Πρόλογο του βιβλίου (σ. 9-10), «είχαν ως πρώτα προϊόντα ένα ελληνολατινικό γλωσσικό μίγμα» που για αρκετά μεγάλο διάστημα επικράτησε στις βυζαντινές νομικές πηγές. Προϊόν παρόμοιας προσπάθειας στην εποχή μας – αυτή τη φορά για τη γεφύρωση του χάσματος ανάμεσα στην ελληνική γλώσσα και την αγγλική – είναι το ελληνοαγγλικό γλωσσικό μίγμα που εμφανίζεται σήμερα συχνά σε επιστημονικές εργασίες γύρω από νέους δικαίικους θεσμούς ή άλλα αντικείμενα, όπως π.χ. πληροφορική, των οποίων η ορολογία είναι αποκλειστικά αγγλική. Το γεγονός αυτό, όπως και η

1. Βλ. και G. Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Reiches*, München 1963, σ. 45. - Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Ιστορία Α' (324-610)*, 'Αθήναι 1975, σ. 182-183. - Ι. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία Βυζαντινού Κράτους Α' (324-565)*, Θεσσαλονίκη 1978 σ. 194-195.

συμπύεση που υφίστανται το ελληνικό δίκαιο μέσα στα πλαίσια της σύγχρονης «αυτοκρατορίας», της Ευρωπαϊκής Ένωσης, καθώς και η ελληνική γραφή στο όνομα των τεχνικών αναγκών του διαδικτύου αποτελούν, διαπιστώνει ο συγγραφέας, «εντυπωσιακά πολλές συμπτώσεις ανάμεσα στην εποχή εκείνη και στη σημερινή».

Το βιβλίο διαρθρώνεται σε τρία κεφάλαια. Το κεφάλαιο Α' (σ. 13-42) με τίτλο «Η νομική γλώσσα κατά την πρώιμη βυζαντινή περίοδο» περιλαμβάνει τέσσερις ενότητες. Η πρώτη ενότητα (1.1. «Το γλωσσικό πρόβλημα») αναφέρεται στις δυσχέρειες κατανόησης του ρωμαϊκού δικαίου στο ανατολικό τμήμα του κράτους (1.1.1.) και στις πρώτες προσπάθειες αντιμετώπισης του προβλήματος (1.1.2.). Οι ελληνόφωνοι πληθυσμοί των ανατολικών επαρχιών αδυνατούσαν να κατανοήσουν τη γραμμένη εξ ολοκλήρου σε λατινική γλώσσα νομοθεσία (ακόμη και οι φοιτητές των νομικών σχολών της Ανατολής με δυσκολία μπορούσαν να αντιληφθούν ένα κείμενο λατινικό), η οποία όμως, επειδή ήταν συγχρόνως σε σημαντικό βαθμό φορέας της αυτοκρατορικής ιδεολογίας και επομένως αποτελούσε μέσο πολιτικής προπαγάνδας, επιβαλλόταν όχι μόνο να γνωστοποιείται αλλά και να γίνεται κατανοητή από το σύνολο του πληθυσμού. Οι πρώτες απόπειρες των αρμόδιων για τη διατύπωση των νόμων αυτοκρατορικών υπηρεσιών για να αντιμετωπιστεί η δυσλειτουργία της έννομης τάξης εξαιτίας του γλωσσικού προβλήματος εκδηλώνονται ήδη πριν από τα μέσα του 5ου αιώνα με τη δημοσίευση, σποραδικά βέβαια, *constitutiones* στα ελληνικά (πρώτος νόμος ευθύς εξ αρχής συνταγμένος στην ελληνική γλώσσα είναι η διάταξη της 17ης Φεβρουαρίου 448 των αυτοκρατόρων Θεοδοσίου Β' και Ουαλεντινιανού Γ'). Χαρακτηριστική είναι η παρατήρηση του Ζήνωνα στην «Περί καινοτομιών» (α.474-475) διάταξή του ότι κατά τη σύνταξη του νόμου παρεξέκκλινε από το επίσημο λεξιλόγιο («ρήματα») της (ρωμαϊκής) πολιτείας και χρησιμοποίησε λέξεις γνωστές «τῷ πλήθει» ώστε ο νόμος να γίνεται κατανοητός χωρίς άλλη βοήθεια. Παρατηρήσεις ανάλογες αλλά πολύ σαφέστερες θα διατυπώσει αργότερα ο Ιουστινιανός Α'.

Η δεύτερη ενότητα (1.2. «Ιουστινιάνεια κωδικοποίηση και νέα νομοθεσία») αναφέρεται στο δίλημμα του Ιουστινιανού, την εμφανή μέσα στη νομοθεσία του «αμφιθυμία» του στο να επιλέξει για τη διατύπωση των νόμων τη λατινική, που ήταν η «πάτριος φωνή» ή «πάτριος γλώττα» του *imperium romanum*, την αποκατάσταση του οποίου στα παλαιά του όρια αποσκοπούσε η πολιτική του ιδεολογία, γλώσσα όμως ακατάληπτη σε μεγάλος μέρος των υπηκόων του, ή την ελληνική, «τὴν κοινὴν καὶ ἑλλάδα (φωνήν)», που οι συνθήκες επέβαλλαν. Ο

Ιουστινιανός πέρα από τις όποιες ιδεολογικές του δεσμεύσεις παραδέχθηκε ότι η πρακτική ανάγκη να γίνεται το δίκαιο κατανοητό από τους υπηκόους καλυπτόταν στην Ανατολή μόνον από την ελληνική, σημειώνει ο συγγρ., χωρίς ωστόσο να παύσει να αισθάνεται την ανάγκη να δικαιολογηθεί για την έκδοση νόμων στα ελληνικά, όπως γίνεται φανερό σε χωρίο των «Εισηγήσεων». Η λατινική παρέμενε, όπως μαρτυρούν οι πηγές, η επίσημη γλώσσα των δημοσίων υπηρεσιών, όπως και η γλώσσα που χρησιμοποιήθηκε εκτός από ελάχιστες εξαιρέσεις κατά την κωδικοποίηση (στον Πανδέκτη, στον Κώδικα και στις Εισηγήσεις). Έτσι, καταλήγει ο συγγρ., η σύνταξη των νέων νόμων στα ελληνικά δεν έλυσε το πρόβλημα, εφόσον ο κύριος όγκος των πηγών του δικαίου παρέμενε καταληπτός μόνον από τους λατινόφωνους.

Η τρίτη ενότητα (1.3. «Η νομική παιδεία στα χρόνια του Ιουστινιανού») αναφέρεται στη νομική παιδεία και κωδικοποίηση (1.3.1.), στη διδασκαλία του δικαίου και τους αντικήνσορες (1.3.2.). Το πρόβλημα κατανόησης του δικαίου από τους ελληνόφωνους αντιμετωπίστηκε μέσα από τη διαδικασία της εκπαίδευσης και της κατάρτισης των νομικών. Πριν από τον Ιουστινιανό στις Νομικές Σχολές της Βηρυτού και της Κωνσταντινούπολης, όπως προκύπτει από διάταξη του Θεοδοσίου Β΄ του 425, κατά τη διδασκαλία του δικαίου γινόταν παράλληλη χρήση λατινικών και ελληνικών. Κατά την περίοδο της βασιλείας του Ιουστινιανού στις δύο αυτές νομικές σχολές που αναμορφώθηκαν με νόμο του 533, η διδασκαλία του δικαίου στηριζόταν αποκλειστικά στα τρία μέρη της κωδικοποίησης (Κώδικα, Πανδέκτη και Εισηγήσεις), ήταν πενταετής και γινόταν από τους *antecessores* - αντικήνσορες (στη στρατιωτική ορολογία = οι προπορευόμενοι του στρατού ανιχνευτές εδάφους, μεταφορικά = οι ανοίγοντες δρόμο προς την επιστήμη). Για την αποφυγή αντιφατικών ερμηνειών κατά τη μεταγλώττιση των νομικών κειμένων από τους αντικήνσορες τέθηκαν αυστηροί περιορισμοί στην ερμηνευτική επεξεργασία ιδιαίτερα του Πανδέκτη (απαγόρευση προσθήκης σχολίων, μόνο κατά λέξη ερμηνεία του κειμένου στα ελληνικά και προσθήκη παρατίτλων), οι οποίοι όμως, όπως μαρτυρεί ο μεγάλος αριθμός των ερμηνευτικών εργασιών που περισώθηκαν, είτε αγνοήθηκαν, παρατηρεί ο συγγρ., είτε πρέπει να δεχθούμε την άποψη του J.H. Scheltema ότι η απαγόρευση αποσκοπούσε όχι στο να αποκλείσει οποιαδήποτε ερμηνευτική επεξεργασία αλλά μόνο στο να εμποδίσει την αναγραφή σχολίων μέσα στο κείμενο που θα μπορούσαν να αλλοιώσουν το αυθεντικό περιεχόμενο του νόμου. Η μέθοδος διδασκαλίας του δικαίου από τους αντικήνσορες (των οποίων οι παραδόσεις έχουν περισωθεί στις σημειώσεις των φοιτητών τους και σε αποσπασματική

μορφή με μόνη εξαίρεση τα «Ίνστιτούτα του Θεοφίλου») βασιζόταν στη μεταγλώττιση του λατινικού κειμένου της κωδικοποίησης και συντελείτο σε τρία στάδια («προθεωρία» = εκτεταμένη εισαγωγή στο λατινικό κείμενο – «κατά πόδα» μετάφραση – «παραγραφαί» = σχολιασμός του κειμένου).

Στην τέταρτη ενότητα (1.4. «Η ελληνική νομική ορολογία κατά τον 6ο αιώνα») επισημαίνεται η συμβολή των αντικλησώρων και γενικότερα των νομικών της πρώιμης περιόδου στη διαμόρφωση και σταθεροποίηση μιας ελληνικής νομικής ορολογίας για την απόδοση των εννοιών του ρωμαϊκού δικαίου (1.4.1.). Παρατηρείται ότι η νομική ορολογία που χρησιμοποιήθηκε στα ερμηνευτικά κείμενα των αντικλησώρων, όπως και στα έργα που στηρίζονται σε κείμενα που προέρχονται από τη διδασκαλία τους («Ροπαί», *Collectio tripartita*) είναι κατά μεγάλο μέρος λατινικής προέλευσης, χωρίς όμως να είναι εύκολο να διαπιστωθεί αν οι αντικλησώρες περιορίσαν τη χρησιμοποίηση στα ελληνικά (νομικά) κείμενα λατινικών όρων σε σχέση με τους νομικούς της προιουστινιάνειας εποχής (σύγκριση της μεταξύ τους νομικής ορολογίας είναι πρακτικώς αδύνατη εφόσον ο *Codex Justinianus* αφενός δεν περιέλαβε ακέραιο το αρχικό κείμενο των νόμων και αφετέρου δεν έχει παραδοθεί ολόκληρος σε κανένα χειρόγραφο). Τα αίτια της χρησιμοποίησης λατινικών όρων κατά τη σύνταξη νόμων στην ελληνική γλώσσα ευθύς εξ αρχής, όσο και της διατήρησης των λατινικών όρων κατά τη μετάφραση στα ελληνικά της ιουστινιάνειας κωδικοποίησης κατά τον συγγρ. πρέπει να αποδοθούν: α) στην αδυναμία εύρεσης σε κάθε περίπτωση αντίστοιχων γραμματικά ή εννοιολογικά ελληνικών όρων (οι λατινικοί όροι δήλωναν ως επί το πλείστον θεσμούς συνυφασμένους με τη «ρωμαϊκά» οργανωμένη κρατική υπόσταση ή με τη λειτουργία του πολιτεύματος ή με έννοιες και καταστάσεις άγνωστες στον ελληνικό νομικό κόσμο μέχρι την εποχή της επαφής του με το ρωμαϊκό δίκαιο)· β) στο ότι οι ελληνικοί όροι οι πρόσφοροι για την απόδοση ρωμαϊκών νομικών εννοιών μερικές φορές δεν είχαν το ίδιο ακριβώς περιεχόμενο με τους λατινικούς προς τους οποίους υποτίθεται ότι αντιστοιχούσαν. Για λόγους ασφάλειας του δικαίου, καταλήγει ο συγγρ., συντάκτες και ερμηνευτές των νόμων προτίμησαν να διατηρήσουν σε πολλές περιπτώσεις τη λατινική ορολογία, αν και κάποτε οι συντάκτες δεν απέφευγαν την παράλληλη χρησιμοποίηση και των δύο γλωσσών, ή οι ερμηνευτές για λόγους σαφήνειας τη χρησιμοποίηση λατινικών εκφράσεων και σε περιπτώσεις που υπήρχαν αντίστοιχες ελληνικές. Όσον αφορά τη σώρευση λατινικών λέξεων ή φράσεων σε ελληνικά κείμενα αυτοκρατορικών νόμων, παρατηρείται ότι πρόκειται για τυπικές εκφράσεις σε έγγραφα, ή για τεχνικούς όρους της πολιτικής ή της στρατιω-

τικής διοίκησης κλπ. Τέλος εξετάζονται (1.4.2.) οι μορφολογικές προσαρμογές που υπέστησαν οι λατινικοί όροι ακολουθώντας τύπους της ελληνικής γραμματικής (ουσιαστικά και επίθετα π.χ. απέκτησαν ελληνική κατάληξη και κλίνονταν σύμφωνα με τους κανόνες της ελληνικής γραμματικής κ.π.ά.), καθώς και γλωσσολογικού ενδιαφέροντος δημιουργήματα που εμφανίστηκαν στη νομική γλώσσα στο πλαίσιο της προσπάθειας εναρμόνισης των λατινικών όρων προς το γλωσσικό περιβάλλον που είχε επικρατήσει κατά τον 6ο αιώνα (διπλές παραλλαγές στην απόδοση του ίδιου όρου, π.χ. *curatio*>*curation* - σύνθεση νέων επιθέτων με χρήση της κατάληξης *-agios*, π.χ. *bonitaria*- συνένωση σε μια λέξη περισσότερων λατινικών εκφράσεων, π.χ. *ad nomen*>*adnumion* κ.ά.). Διαπιστώνεται επίσης ότι οι ίδιες αρχές που ίσχυαν για τα κοσμικά κείμενα τηρήθηκαν και κατά τη μετάφραση κειμένων του κανονικού δικαίου, όπως γίνεται φανερό από τους κανόνες της συνόδου της Καρχηδόνος (419), οι οποίοι είχαν συνταχθεί λατινικά και πριν ενσωματωθούν στις ανατολικές κανονικές συλλογές μεταφράστηκαν στα ελληνικά.

Σχετικά με τον τύπο «γραϊκός», ο οποίος χρησιμοποιείται για την απόδοση του επιθέτου *graecus* (= ελληνικός) σε αρκετά σημεία των πρακτικών αυτής της συνόδου (π.χ. *Graeca exemplaria: τοῖς γραϊκοῖς ἴσοις, in codice Graeco: εἰς βιβλίον γραϊκόν*) θα μπορούσε να θεωρήσει κανείς ότι ο μεταφραστής ίσως έχει εδώ υπόψη του την προέλευση του *graecus* από το όνομα της βοιωτικής πόλης «Γραῖα» (η πρώτη μαρτυρία για την ύπαρξή της απαντά στον Όμηρο), της οποίας οι κάτοικοι οι Γραεῖς ή Γραῖοι μαζί με Κυμαίους και Χαλκιδαίους είχαν αποικίσει την Κύμη κοντά στη Ρώμη τον 8ο αιώνα και πιθανόν οι Γραῖοι αυτοί συνετέλεσαν στο να ονομαστούν από τους Ρωμαίους οι Έλληνες *grajj*² και μεταγενέστερα *graeci*³. Με τη χρήση του «γραϊκός» σε κάποιες περιπτώσεις επιδιώκταν ίσως να αποφευχθεί στα πρακτικά της συνόδου η αλλεπάλληλη αναφορά του «ελληνικός» που ήταν συνώνυμη του «εθνικός» = ειδωλολάτρης.

Το Β' κεφάλαιο (σσ. 43-60) με τίτλο «Η διαμόρφωση της νομικής γλώσσας από τους διαδόχους του Ιουστινιανού μέχρι τους Μακεδόνες αυτοκράτορες» διαιρείται σε τρεις ενότητες. Στην πρώτη ενότητα (2.1. «Η διδασκαλία του δικαίου μετά τον Ιουστινιανό») γίνεται αναφορά στους «σχολαστικούς» (2.1.1.), οι οποίοι ανέλαβαν τη διδασκαλία του δικαίου μετά τους αντικήσορες και οι

2. Το επίθετο *grajus* σήμαινε Έλλην-ελληνικός.

3. Βλ. Ν. Παπαχατζής, *Πανσανία, Βοιωτικά και Φωκικά*, τόμ. 5, Αθήνα 1981, σ. 136.

οποίοι, αντίθετα προς τους τελευταίους, άφησαν γραπτό λόγο (σώζονται ακέραιες οι επιτομές των Νεαρών του Αθανασίου Εμεσηνού και του Θεοδώρου Ερμουπολίτη). Ο λόγος της μεταβολής αυτής αποδίδεται από τον συγгр. στο γεγονός ότι η ερμηνευτική επεξεργασία των κειμένων (των Εισηγήσεων και των Νεαρών) από τους σχολαστικούς προοριζόταν όχι μόνο για τους φοιτητές αλλά και για τη διευκόλυνση της πρακτικής άσκησης του δικαίου. Η ευρύτατη χρησιμοποίηση λατινικών όρων μέσα στα έργα των δύο προαναφερθέντων σχολαστικών δείχνει ότι το νομικό λεξιλόγιο αυτής της μικτής μορφής υφίστατο στην πρακτική και μετά τις αρχές του 7ου αιώνα. Στη συνέχεια γίνεται λόγος για τα γλωσσικά παράδοξα της πρακτικής (2.1.2.), όπως περιπτώσεις που ο μεταφρασμένος λατινικός όρος μέσα στο κείμενο επιστρέφει σε εξελληνισμένη μορφή και εκτοπίζει την ελληνική του αντιστοιχία (π.χ. πρεσβείον-*legatum*-λε-/ληγάτον), ή αλλοιώσεις λέξεων κατά τη μεταγραφή τους από τη μεγαλογράμματη στη μικρογράμματη γραφή εξαιτίας πιθανότατα άγνοιας των λατινικών από τους αντιγραφείς (π.χ. *exheredatio* σε *ἐξνερεδατίων*), οι οποίες σε περιπτώσεις ονομάτων προσώπων μπορούσαν να γίνουν και παραπλανητικές (π.χ. ο Ρωμαίος νομικός *Tryphonius* εμφανίζεται ως «Τρύφων» εξαιτίας της αδυναμίας ανάλυσης της σχετικής βραχυγραφίας).

Στη δεύτερη ενότητα (2.2. «Τα νομικά λεξικά») εξετάζονται η γένεση των νομικών λεξικών και οι «παρενέργειες» τους. Τα νομικά λεξικά είναι προϊόντα εξέλιξης των «νομικών γλωσσημάτων» (δηλαδή των ερμηνευτικών σημειώσεων στα περιθώρια ή ανάμεσα στις γραμμές των νομικών κειμένων των λατινικών ή λατινογενών όρων) τα οποία είτε ενσωματώθηκαν κατά την αντιγραφή του κειμένου μέσα σε αυτό, είτε αποχωρίστηκαν, απέκτησαν ιδιαίτερη οντότητα με δική τους χειρόγραφη παράδοση και αποτέλεσαν πραγματικά νομικά λεξικά. Εξαιτίας της άγνοιας των λατινικών εκ μέρους των αντιγραφέντων στα νομικά λεξικά συχνή είναι η παραμόρφωση λέξεων που οφείλεται στην οπτική ομοιότητα μεταξύ γραμμάτων [όπως π.χ. μεταξύ του *b* και του *d*/*δ* στη λέξη «ἀδέτ» (= όνομα λεξικού) που αποτελεί μεταγραφή της λατινικής λέξης *habet* (= έχει)], είτε στην αδυναμία ανάλυσης συντμήσεων που συχνά χρησιμοποιούνται. Η άγνοια της λατινικής γλώσσας ευνόησε γενικότερα και την τάση να γράφονται οι λατινικές λέξεις, σε όσα κείμενα διατηρήθηκαν, με ελληνικούς χαρακτήρες. Η γένεση των νομικών λεξικών τοποθετείται αρκετά μετά τον Ιουστινιανό και ίσως κατά ένα μέρος τους και στα χρόνια των Μακεδόνων, ενώ τα μεταγενέστερα λεξικογραφικά έργα αποτελούν ως επί το πλείστον αντιγραφή και επεξεργασία των υπάρχόντων. Ως «παρενέργειες» των νομικών λεξικών (2.2.2.) ο

συγγρ. θεωρεί παραμορφώσεις που προέκυψαν από την αντικατάσταση λέξεων ή εκφράσεων λατινικών στα έργα που οι αντιγραφείς αντέγραψαν με τη βοήθεια κάποιων λεξικών (προσάγονται χαρακτηριστικά παραδείγματα από τον Πανδέκτη, την επιτομή των Νεαρών του Αθανασίου Εμεσηνού κ.ά.).

Στην τρίτη ενότητα (2.3. «Η εξέλιξη της νομικής γλώσσας κατά τους 7ο και 8ο αιώνες») εξετάζεται η «Εκλογή» και το λεξιλόγιό της (2.3.1.) και οι «Αντιδράσεις, ιδιωτικές και (ημι)επίσιμες, κατά της Εκλογής» (2.3.2.). Τον 7ο αιώνα στο νομοθετικό έργο του Ηρακλείου, τις Νεαρές, εμφανίζονται λατινικοί όροι, όμως εξαιτίας του περιορισμένου όγκου του έργου που έχει διασωθεί και της ομοιομορφίας των θεμάτων (εκκλησιαστικού Δικαίου) που ρυθμίζονται σ' αυτό, εξαγωγή συμπερασμάτων ή συγκρίσεων με την ιουστινιάνεια περίοδο δεν είναι δυνατή. Τον 8ο αιώνα, στο νομοθετικό έργο των Ισαύρων, την «Εκλογή», αποφεύγεται η χρησιμοποίηση λατινικών όρων που ήταν κατανοητοί μόνο από τους νομικούς και περιλαμβάνονται λατινικοί όροι που κατά τεκμήριο γίνονταν κατανοητοί από το ευρύ κοινό. Ο συγγρ. παρατηρεί εδώ ότι από τις 35 λέξεις λατινικής προέλευσης που περιέχονται στο κείμενο της Εκλογής μόνο επτά είναι οι υπό στενή έννοια ειδικοί νομικοί όροι (λεγάτον, κουράτωρ, πεκούλιον, καστρίνσιος, παγανικός, κάσος, ΐμβεντον). Καταλήγει στο συμπέρασμα ότι κατά τον 8ο αιώνα η κατανόηση των λατινικής προέλευσης νομικών όρων είχε περιοριστεί σε σύγκριση με την ιουστινιάνεια εποχή αλλά «ορισμένοι από τους όρους αυτούς είχαν ενσωματωθεί μέσα στην καθημερινή νομική γλώσσα κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να μην είναι δυνατή η αντικατάστασή τους, χωρίς να τίθεται σε κίνδυνο η σαφήνεια του νόμου». Σημειώνεται επίσης ότι η συνολική γλωσσική εικόνα που παρουσιάζει το «Εκλογάδιον» (μια νομοπαρασκευαστική προσπάθεια τροποποίησης της «Εκλογής») κατά τη γνώμη του συγγρ. δεν διαφέρει από εκείνη της «Εκλογής». Τέλος ο συγγρ. εκφράζοντας τη γνώμη του σχετικά με την άποψη περί διακρίσεως τριών ελληνικών ιδιωμάτων στις πηγές της πρώιμης περιόδου που διατυπώθηκε, παρατηρεί ότι κατά τον 6ο αι. η διαφορά μεταξύ της γλώσσας των συντακτών των νόμων και των ερμηνευτών τους δεν ήταν μεγάλη εφόσον μάλιστα μέχρις ενός σημείου συντάκτες και ερμηνευτές ταυτίζονταν, και μόνο στους επόμενους αιώνες η διαφοροποίηση γίνεται ολοένα και πιο αισθητή.

Το Γ' κεφάλαιο (σσ. 61-94) με τίτλο: «Από την “Ανακάθαρση των νόμων” μέχρι το τέλος της “Παλαιολόγειας Αναγέννησης”» περιλαμβάνει τρεις ενότητες. Στην πρώτη ενότητα (3.1. «Η νομοθεσία των πρώτων Μακεδόνων αυτοκρατόρων») εξετάζονται η «Εισαγωγή» και ο «Πρόχειρος Νόμος» (3.1.1.). Δια-

πιστώνεται ότι ο αριθμός των λατινικών όρων εμφανίζεται αυξημένος σε σύγκριση με την «Εκλογή», γεγονός που οφείλεται στον μεγαλύτερο όγκο των δύο αυτών νομοθετημάτων αλλά και στην επανάληψη πολλών διατάξεων του ιουστινιάνειου δικαίου. Σημειώνεται επίσης ότι σπουδαιότερα συμπεράσματα για τη διαμόρφωση της νομικής ορολογίας εξάγονται από τα «Βασιλικά» (3.1.2.), έργο που προέκυψε από την επεξεργασία της όλης ιουστινιάνειας νομοθεσίας. Στα πλαίσια αυτής της επεξεργασίας γίνεται απόδοση στα ελληνικά των λατινικών κειμένων της κωδικοποίησης, καθώς και αντικατάσταση των λατινικών όρων που υπήρχαν στα ελληνικά κείμενα των νόμων με αντίστοιχους ελληνικούς, τους λεγόμενους «εξελληνισμούς». Από δειγματοληπτική έρευνα στους 35 τίτλους του βου βιβλίου των «Βασιλικών» (όπου είναι συγκεντρωμένες διατάξεις που αφορούν τη δομή και οργάνωση του κράτους) ο συγгр. διαπιστώνει ότι διατηρούνται αμετάβλητες οι ονομασίες των διαφόρων υπηρεσιών και των φορέων των επί μέρους αξιωμάτων και κυρίως η ονοματολογία της στρατιωτικής ιεραρχίας, ότι υποχωρούν οι λατινικοί όροι που αφορούν την οικονομική διοίκηση και τη φορολογία, ενώ η εικόνα των επεμβάσεων δεν είναι ομοιόμορφη στο πεδίο του ιδιωτικού δικαίου. Οι «εξελληνισμοί» σε πολλές περιπτώσεις περιέχουν εσφαλμένες μεταφράσεις οφειλόμενες σε παρανόηση ή βεβιασμένη προσπάθεια. Αντίθετα η έρευνα στο λεξιλόγιο των Νεαρών του Λέοντος ΣΤ' (3.1.3.) κατέδειξε ότι ο αριθμός των λατινικών λέξεων δεν ξεπερνά τις δέκα, γεγονός που κατά τον συγгр. πρέπει να αποδοθεί στην κλασική παιδεία του αυτοκράτορα συντάκτη των Νεαρών. Στο λεξιλόγιο των «Τακτικών» αντίθετα περιέχονται πάρα πολλοί λατινικοί όροι σε εξελληνισμένη βέβαια διατύπωση, πράγμα που συμβαίνει και σε άλλα μεταγενέστερα ίδιου ή ανάλογου περιεχόμενα έργα. Όσον αφορά τα παλαιά σχόλια των ερμηνευτών του βου και 7ου αιώνα που συνοδεύουν το κείμενο των «Βασιλικών» υποστηρίζεται από τον συγгр., αντίθετα προς άλλες απόψεις, ότι αυτά συγκεντρώθηκαν για λόγους καθαρά πρακτικούς, για να διευκολύνουν την κατανόηση δύσκολων χωρίων με βάση την αυθεντία των συντακτών τους. Στο «Περί βασιλείου τάξεως» του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου (3.1.4.) οι τυποποιημένες φράσεις σε αισθητώς κακοποιημένα λατινικά που χρησιμοποιούνται παγιώθηκαν μέσα στο τελετουργικό τυπικό από την εποχή που τα λατινικά για ένα διάστημα υπήρξαν η επίσημη γλώσσα της αυλής. Αντικρούεται ως μη ρεαλιστική η άποψη περί χρήσης της λατινικής γλώσσας τον 10ο αιώνα βάσει του «Περί βασιλείου τάξεως» και του χωρίου των «Βασιλικών»: «δύνανται οί δικασταί και Ῥωμαῖστί και ἔλλητιστί ἀποφάνεσθαι». Επισημαίνεται επίσης ότι στην «Επιτομή των νό-

μων» γίνεται παρέκκλιση από τη γλώσσα της εξελληνισμένης κωδικοποίησης και ότι στις τρεις πραγματείες που αφορούν τις βασιλικές εκστρατείες (εμφανίζονται ως παράρτημα στο «Περί βασιλείου τάξεως») χρησιμοποιείται η ίδια γλώσσα των αντίστοιχων κειμένων της εποχής του Λέοντα ΣΤ΄.

Στη δεύτερη ενότητα (3.2. «Νομική επιστήμη και φιλολογία στον 11ο αιώνα») εξετάζονται η «Νομική γλώσσα και "Διδασκαλείον των νόμων"» (3.2.1.), «Το γλωσσικό ιδίωμα του Μιχαήλ Ψελλού» (3.2.2.), «Γλώσσα και δικαστές» (3.2.3.) και «Η τυπολογία της μεταγραφής στα ελληνικά» (3.2.4.). Στην Νεαρά του Κωνσταντίνου Θ΄ Μονομάχου του 1047 με την οποία ιδρύθηκε το «Διδασκαλείον των νόμων» (3.2.1.) προβλέπεται μεταξύ των προσόντων του «νομοφύλακα» η γνώση της λατινικής γλώσσας, η οποία, σημειώνει ο συγγρ., ήταν απαραίτητη όταν στο πλαίσιο της διδασκαλίας του έπρεπε να ανατρέξει στα σωζόμενα κείμενα της ιουστινιάνειας κωδικοποίησης. Από τα φιλολογικά κείμενα του 11ου αιώνα προκύπτει ότι εξακολουθούσε η νομική επιστήμη να θεωρείται συνδεδεμένη εννοιολογικά με τη λατινική γλώσσα, η οποία ήδη από την προϊουστινιάνεια εποχή αλλά και στα κείμενα του Μιχαήλ Ψελλού αποκαλούνταν ως «γλώσσα των Ιταλών» (3.2.2.). Τα αναφερόμενα από τον Ψελλό σχετικά με τη γνώση της λατινικής γλώσσας ενέχουν δόση υπερβολής, υποστηρίζει ο συγγρ., και πιθανόν πρόκειται για σύμπτωμα εποχιακής «μόδας», όπως επίσης σε συμμόρφωση προς τις γλωσσικές επιταγές του συρμού αλλά και σε προσωπική επιλογή του Ψελλού οφείλεται η χρήση των πολλών λατινικών όρων στο έργο του «Σύνοψη των νόμων». Όσον αφορά την παράθεση της αντίστοιχης ελληνικής έκφρασης σε αρκετά σημεία της «Συνόψεως», αυτή, κατά την εκτίμηση του συγγρ., περιοριζόταν μόνο σε γενική ενημέρωση. Ο Ψελλός έχει την τάση να επεξηγεί λατινικούς όρους έχοντας επίγνωση ότι μερικοί λατινικοί όροι αν και είχαν εξελληνιστεί δεν γίνονταν κατανοητοί. Η ίδια πληθώρα λατινογενών όρων απαντά και σ' ένα άλλο κείμενο της ίδιας εποχής, τη λεγόμενη «Μελέτη περί ψιλών συμφώνων», ενώ αντίθετα η γλωσσική εικόνα των νομικών κειμένων που συντάχθηκαν από ανώτατους δικαστές του 11ου αιώνα (η «Πείρα» του Ευσταθίου Ρωμαίου, το «Tractatus de peculiis» του ιδίου και το «Πόνημα νομικόν» του Μιχαήλ Ατταλειάτη) δείχνει περιορισμένη χρήση τους, πράγμα που σημαίνει ότι η νομική γλώσσα του 11ου αιώνα είχε σταθεροποιηθεί στο επίπεδο των «Βασιλικών» (3.2.3.). Όσον αφορά την τυπολογία της μεταγραφής στα ελληνικά των λατινογενών όρων (3.2.4.) παρατηρείται ότι στα νομικά κείμενα εγκαταλείπεται η λατινική γραφή και ότι οι λατινικής προέλευσης όροι γράφονται με ελληνικούς χαρακτήρες (όπου διατηρούνται οι λατινικοί χαρακτήρες

εμφανίζονται παραμορφωμένοι). Εξαιτίας της συνεχιζόμενης τάσης συνένωσης σε μία λέξη εμπρόθετων λατινικών εκφράσεων (π.χ. *ad responsum* > *adresponson*, *ad nomen* > *adnumion*, *super numerum* > *supernumerarius*) παρατηρούνται πολλές φορές παραμορφώσεις στα νομικά κείμενα αλλά κάποτε και παρερμηνεία των πηγών του βου αιώνα από παρανόηση λατινικών όρων. Η απόδοση λατινικών νομικών όρων στα ελληνικά επεκτάθηκε κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο και σε έγγραφα προερχόμενα από δημόσιες αρχές λατινόφωνων κρατών της Δύσης για τη μετάφραση των οποίων διαμορφώθηκε ιδιαίτερη τεχνική.

Στην τρίτη ενότητα (3.3. «Οι νομικές συλλογές των τελευταίων αιώνων») γίνεται λόγος για «Τα συλλεκτικά έργα του 11ου αιώνα» (3.3.1.), τη «Μικρή Σύνοψη» (3.3.2.) και για «Ένα τελευταίο νομικό λεξικό» (3.3.3.). Από τα συλλεκτικά έργα που συντέθηκαν μεταξύ 1261 (ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης) και 1453 (άλωση) (3.3.1.) τα τρία αξιολογότερα η «Μικρή Σύνοψη», το «Αυξημένο Πρόχειρο» και η «Εξάβιβλος» του Κωνσταντίνου Αρμενοπούλου τοποθετούνται στο α' μισό του 11ου αιώνα. Το «Αυξημένο Πρόχειρο» και η «Εξάβιβλος» δεν παρέχουν στοιχεία για τις γλωσσικές προτιμήσεις των νομικών της ύστερης βυζαντινής περιόδου αντίθετα προς την εξαιρετικά ενδιαφέρουσα από γλωσσική άποψη «Μικρή Σύνοψη» (3.3.2.) της οποίας ο συντάκτης προσπαθεί να περιορίσει τη χρήση νομικών όρων με λατινική προέλευση, ή να καταστήσει το περιεχόμενό τους κατανοητό σε ευρύτερο κοινό εισάγοντας και εκφράσεις του καθημερινού λεξιλογίου ή και λέξεις ιδιωματικές. Τέλος ένα τελευταίο νομικό λεξικό (3.3.3.), η «Αυξημένη Εξάβιβλος» (τέλη 14ου αι.) δεν περιέχει σημαντικές παραμορφώσεις λέξεων. Βασική του διαφορά με τα παλαιότερα λεξικά είναι ότι ο συντάκτης του δεν περιορίζεται σε ολιγόλογη επεξήγηση του λατινικού ή ελληνικού όρου αλλά παραθέτει περισσότερο ή λιγότερο εκτεταμένη ερμηνεία και τούτο προφανώς γιατί κάποιοι όροι και ως ονομασία ακόμη είχαν εξαφανιστεί από τη μνήμη των βυζαντινών υπηκόων του 1400. Από την άποψη αυτή, καταλήγει ο συγγρ., το λεξικό αυτό αποτελεί περισσότερο μια «ιδεολογική οπισθοδρόμηση» και όχι «κάποιο σταθμό στην εξέλιξη των νομικών λεξικών».

Στο Επίμετρο ο συγγρ. ανακεφαλαιώνοντας επισημαίνει ότι η διαδικασία για τη διάπλαση της ελληνικής νομικής ορολογίας αν και κινήθηκε από λόγους καθαρά πρακτικούς (να κατανοούν τους νόμους οι υπήκοοι της αυτοκρατορίας), ενείχε ωστόσο το στοιχείο της πολιτικής σκοπιμότητας, εφόσον τα κείμενα των νόμων (ιδίως τα προοίμιά τους) ήταν οι διάλογοι της αυτοκρατορικής ιδεολογίας προς τον λαό και επομένως έπρεπε να είναι από κάθε άποψη και προ-

παντός γλωσσικά προσιτά σ' αυτόν. Η σκοπιμότητα αυτή γίνεται φανερή και κατά τη διαμόρφωση της νομικής ορολογίας στην Ανατολή, όπου η στασιμότητα που παρατηρήθηκε στην αντικατάσταση των λατινικών όρων με ελληνικούς στον τομέα της κρατικής οργάνωσης και των δημοσίων αξιωμάτων, η διστακτικότητα ως προς την ανατροπή θεσμών του κλασικού ρωμαϊκού δικαίου και ακόμη περισσότερο η ρητή διακήρυξη της εμμονής στο αμετάβλητο των θεσμών αυτών αποτελούσε εκδήλωση της πολιτικής θεωρίας των Βυζαντινών, βασική αρχή της οποίας ήταν η αδιάσπαστη συνέχεια της ενιαίας κρατικής υπόστασης του *imperium romanum*. Η ίδια σκοπιμότητα υπαγόρευσε αντίθετα στον τομέα της οικονομικής διοίκησης αλλαγές (π.χ. στα ονόματα των φόρων) προκειμένου να δοθεί η εντύπωση εισαγωγής μεταρρυθμίσεων. Η ελληνική νομική ορολογία, η οποία παρά την πίεση αυτών των ιδεολογικών επιβαρύνσεων εμφανίζει συνεχείς τάσεις απαλλαγής από τη λατινική ορολογία και των ξένων προς την ανατολική παράδοση στοιχείων, τελικά θα ανταποκριθεί στον πλήρη «εξελληνισμό» των περιοχών της Ανατολής που ανήκαν κάποτε στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία και που κατά τους τελευταίους αιώνες αποτέλεσαν τη «Ρωμανία».

Η νέα νομική ορολογία που διαμορφώθηκε δεν περιορίστηκε στον χώρο του Βυζαντίου. Με τη μετάφραση νομοθετικών και συλλεκτικών κειμένων σε σλαβικές ή άλλες γλώσσες πολλές νομικές και πολιτικές έννοιες προωθήθηκαν πολύ πέρα από τα γεωγραφικά του σύνορα.

Το βιβλίο συμπληρώνεται με βιβλιογραφικό πίνακα πηγών και βοηθημάτων και Παράρτημα που περιλαμβάνει χρησιμότετους πίνακες λέξεων λατινικής προέλευσης στον ιουστινιάνειο Κώδικα (I.), στην «Εκλογή» (II.), στην «Εισαγωγή» (III.) και στον «Πρόχειρο Νόμο» (IV.).

Η ενάργεια της σκέψης, η σαφήνεια της έκφρασης και η υποδειγματική μεθοδικότητα, που χαρακτηρίζουν το συγγραφικό έργο του Σπ. Τρωιάνου στο σύνολό του, είναι παρόντα στο βιβλίο, απόσταγμα και αυτό της μακρόχρονης εντρυφήσής του στα νομικά κείμενα της βυζαντινής περιόδου. Ο Σπ. Τρωιάνος μελετώντας τη διαδικασία της διαμόρφωσης της ελληνικής νομικής γλώσσας και την εξέλιξη της συναφούς ορολογίας καταθέτει στην επιστημονική κοινότητα μια ακόμη συμβολή του στην προαγωγή της έρευνας των βυζαντινών νομικών πηγών και συγχρόνως στον μελετητή του βυζαντινού δικαίου ένα πολύτιμο βοήθημα.

Μάρθα Γρηγορίου-Ιωαννίδου
Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσ/νίκης